

διάλογος

**ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ:
ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ¹****Συνομιλητές: Χριστίνα Βάγια² και Κωνσταντίνος Κρεμαλής³**

Το θέμα των ανθρωπίνων και κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και η παραβίασή τους περιλαμβάνει μερικές από τις περισσότερο αμφισβητούμενες νομικές έννοιες. Για τις ανάγκες αυτού του διαλόγου, τα θεμελιώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα γίνονται δεκτά, όπως καθορίζονται από τις διατάξεις του Συντάγματος 1975 και τις Διεθνείς Συμβάσεις που δεσμεύουν τη χώρα μας. Θεωρείται εξάλλου σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά στη θεμελίωση, στην έκταση και στην αγωγιμότητα των δικαιωμάτων που απηχούν τη νομική προστασία του ηλικιωμένου ατόμου.

Επειδή η αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων συνεπάγεται και την ευρεία συμμετοχή της κρατικής πρωτοβουλίας, γι' αυτό εξετάζεται από τους συνομιλητές η δυνατότητα προστασίας των ηλικιωμένων από τους διάφορους θεσμούς κοινωνικών υπηρεσιών και ειδικότερα από την κοινωνική πρόνοια. Επιπλέον συζητούνται τρόποι, που θα μπορούσαν να προλάβουν ή να αποκαταστήσουν την παραβίαση τέτοιων δικαιωμάτων, με ιδιαίτερη μνεία στον ενεργό και δύσκολο ρόλο των κοινωνικών λειτουργών μέσα από τη μεθοδολογία της επιστήμης τους.

-
1. Περίληψη ενός διαλόγου που πραγματοποιήθηκε στην Δορυφορική Ημερίδα του ΣΚΛΕ στα πλαίσια του 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Γεροντολογίας - Γηριατρικής. (Αθήνα 6,7 και 8 Ιουνίου 1991).
 2. Καθηγήτρια Κοινωνικής Εργασίας ΤΕΙ Αθήνας. Ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Γεροντολογικής Εταιρίας.
 3. Καθηγητικής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών. Εκπρόσωπος του Ελληνικού Παραρτήματος του European Institute of Social Security.

Ειδικά ζητήματα προβληματισμού

1) Η καθιερωμένη έννοια του κοινωνικού κράτους δημιουργεί αποκλειστικότητα ή έστω προτίμηση στην οργάνωση και κατανομή των κοινωνικών υπηρεσιών από δημόσιους προνοιακούς φορείς; (Κ. Κρεμαλής)

Ούτε η αρχή του κράτους δικαίου, ούτε η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου — πολύ λιγότερο η χρησιμοποιούμενη στην πράξη με πολιτική φόρτιση έννοια του κράτους πρόνοιας — δεν μπορούν χωριστά να αποτελέσουν κατάλληλο συνταγματικό υπόβαθρο, ώστε να υποχρεωθεί η πολιτεία για μια ποσοτικά και ποιοτικά επαρκή υγειονομική περίθαλψη η προνοιακή κάλυψη των ηλικιωμένων. Μόνο με αξιοποίηση της σύνθετης έννοιας του κοινωνικού κράτους δικαίου, που σταθμίζει το σύνολο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, δημιουργούνται οι κατάλληλες προϋποθέσεις αποτελεσματικών κοινωνικών παροχών. Το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ. καθιέρωσε την κρατική μέριμνα για την προστασία του γήρατος. Άλλο ζήτημα είναι η υποχρεωτική κρατικοποίηση των μέσων που τυχόν θα εξειδίκευαν αυτό το κρατικό ενδιαφέρον. Μια τέτοια επιλογή πάντως, που ουδέποτε επιχειρήθηκε, δεν θα εναρμονιζόταν με άλλες συνταγματικές ρυθμίσεις, όπως το άρθρο 5 παρ. 1 που κατοχυρώνει μαζί με την προσωπική και την οικονομική ελευθερία κατά την οργάνωση υπηρεσιών προστασίας ηλικιωμένων. Επιπλέον το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., προστατεύοντας την ανθρώπινη αξία, φαίνεται να εμποδίζει την επικράτηση ενός συγκεντρωτικού κοινωνικού κράτους με αποκλειστική παραγωγή και κατανομή των υπηρεσιών προς τους ηλικιωμένους. Από μια σοσιαλιστική διακυβέρνηση πάντως μπορεί να περιμένει κανένας απλή προτίμηση στην οργάνωση και κατανομή των κοινωνικών υπηρεσιών από δημόσιους προνοιακούς φορείς.

2) Σε ποιες περιπτώσεις προάσπισης των κοινωνικών δικαιωμάτων των ηλικιωμένων πρέπει και μπορεί να παρέμβει ο κοινωνικός λειτουργός; (Χ. Βάγια)

Το πλέγμα άνθρωπος - περιβάλλον είναι ο άξονας, γύρω από τον οποίο στρέφεται κάθε επιστημονική δραστηριότητα του κοινωνικού λειτουργού. Αυτός ο άξονας όμως είναι και το αντικείμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων, δηλαδή και αυτά αναφέρονται στην εξισορρόπηση των ανθρωπίνων σχέσεων στο κοινωνικό κράτος. Επομένως, εξ αντικειμένου η Κοινωνική Εργασία ασχολείται με την προώθηση και προάσπιση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών.

Τα κοινωνικά δικαιώματα, ως γνωστόν, αποσκοπούν στην απελευθέρωση του ανθρώπου από την ανάγκη και το φόβο. Οι κοινωνικοί λειτουργοί ενεργούν ως μεσολαβητές για να καλυφθούν οι ανάγκες και να αντικατασταθεί ο φόβος με την ελπίδα και την αισιοδοξία.

Το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων συνίσταται κατά κύριο λόγο σε μια παροχή ή θετική ενέργεια από το κράτος ή από μια κοινωνική οργάνωση. Οι κοινωνικοί λειτουργοί παρεμβαίνουν για να αποκτήσει ο ηλικιωμένος ή συγκεκριμένη ομάδα ηλικιωμένων το δικαίωμα σε αυτή την παροχή. Προστατεύουν τα άτομα που είναι ευάλωτα στην κρατική αυθαιρεσία και ασχολούνται θεραπευτικά με όσους είναι έκθετοι σε σωματική, κοινωνική ή ψυχολογική κακοποίηση.

Ο οικονομικός χαρακτήρας δεσπάζει στα κοινωνικά δικαιώματα. Οι κοινωνικοί λειτουργοί είναι συχνά οι βασικοί αρμόδιοι για τον καθορισμό των δικαιούχων σε υλικές παροχές, αλλά και στέγαση, μετακίνηση, περίθαλψη. Συχνά επίσης γίνονται διαχειριστές των πόρων μιας κοινωνικής οργάνωσης ή της κοινότητας.

Στα καθήκοντά τους ανήκει και η προσπάθεια του δικαιώματος του εξυπηρετούμενου από την πρόνοια πολίτη να ακούγεται η γνώμη του, να έχει ενεργό συμμετοχή στις αποφάσεις που τον αφορούν και στη διευθέτηση των τοπικών υποθέσεων της κοινότητας, της οποίας είναι μέλος.

Εμπλέκονται, λοιπόν, οι κοινωνικοί λειτουργοί στην οργάνωση της συλλογικής δράσης ομάδων πολιτών που για κάποιο συγκεκριμένο λόγο, μόνιμα ή περιστασιακά γίνονται χρήστες ειδικών υπηρεσιών πρόνοιας ή τις ζητούν χωρίς αντίκρισμα (άστεγοι, φτωχοί, ηλικιωμένοι, πρόσφυγες). Διαπραγματεύονται για το συμφέρον των πελατών τους και συνηγορούν για να ακουστεί η φωνή τους στα κέντρα λήψης των αποφάσεων.

Τέλος, πρώτοι οι κοινωνικοί λειτουργοί θέσπισαν κώδικα (LAMSAC, 1984) για την προστασία των εξυπηρετούμενων στις υπηρεσίες πρόνοιας από τους κινδύνους υποκλοπής και αθέμιτης επεξεργασίας των προσωπικών πληροφοριών που καταχωρούνται στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

3) Η έλλειψη πόρων ή υλικοτεχνικής υποδομής αποτελεί επαρκή αιτιολογία για άρνηση ή καθυστέρηση προσφοράς κοινωνικών υπηρεσιών; (Κ. Κρεμαλής)

Καταφατική αντίληψη επικρατεί στο σημαντικό ζήτημα, αν η άρνηση ή η πλημμελής χορήγηση δημόσιων κοινωνικών υπηρεσιών θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από έλλειψη οικονομικών μέσων. Κατά την ορθότερη άποψη το κριτήριο της οικονομικότερης λύσης πρέπει να λειτουργεί δευτερογενώς, επειδή οι προνοιακές παροχές εξασφαλίζουν ένα ελάχιστο επίπεδο κοινωνικής προστασίας πριν από την ανθρώπινη εξαθλίωση. Επιτρέπεται δηλαδή η χρήση του κριτηρίου, μόνο στις περιπτώσεις που έχουμε ήδη καταλήξει σε δύο και περισσότερους εξίσου αποτελεσματικούς τρόπους αντιμετώπισης μιας ανάγκης, εφαρμόζοντας λ. χ. τη γνωστή αρχή της αναλογικότητας. Στην πράξη επιβραδύνεται συχνά η εκπλήρωση ορισμένων προνοιακών σκοπών, ώστε να προβάλλεται κάποια εξοικονόμηση πόρων στους διάφορους διοικητικούς ελέγχους. Όταν πάντως ένας τέτοιος σκοπός εξακολουθεί να μένει συστηματικά ανεκπλήρωτος, με την αιτιολογία της έλλειψης μέσων, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ασκείται παράνομα η διακριτική ευχέρεια της διοίκησης να οργανώσει αποτελεσματικά τις σχετικές κοινωνικές υπηρεσίες.

4) Οι κοινωνικές υπηρεσίες στα πλαίσια του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης θ' αποτελούσαν πρόσφορη οργανωτική λύση των προβλημάτων προστασίας των ηλικιωμένων; (Κ. Κρεμαλής)

Από κοινωνικοασφαλιστική άποψη γηραιά είναι η κατάσταση της φυσιολογικής φθοράς των σωματικών ή πνευματικών δυνάμεων, που τεκμαίρεται με τη συμπλήρωση ενός ορίου ηλικίας ή παραμονής στην παραγωγική διαδικασία. Οι διάφορες ασφαλιστικές παροχές δεν διακρίνονται από τον αποζημιωτικό τους χαρακτήρα. Προς αποφυγή καταστρατηγήσεων, αλλά και από έλλειψη επαρκών μέσων, καλύπτεται περισσότερο μια αφηρημένη ανάγκη και λιγότερο η πραγματική ζημιά των ασφαλισμένων. Δεν δικαιολογούνται δηλαδή αξιώσεις κατά του ασφαλιστικού φορέα για πλήρη αποκατάσταση των συνεπειών ενός ασφαλιστικού κινδύνου. Δεν είναι εξάλλου αυτονόητο ότι ένας ηλικιωμένος θα έχει επαρκώς συμβάλει στη χρηματοδότηση του σχετικού ασφαλιστικού κλάδου, από την οποία – σύμφωνα με την αρχή της ανταποδοτικότητας – θα έπρεπε φυσιολογικά να αναμένει επαρκείς κοινωνικές υπηρεσίες. Άρα το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, από τη νομική φύση και τις ιδιαίτερες οργανωτικές δομές του σχετικού θεσμού, δεν προσφέρεται ως η καλύτερη λύση των

προβλημάτων των ηλικιωμένων.

Πιο πρόσφορο θεωρείται το σύγχρονο νομικό πλαίσιο προνοιακής προστασίας των ηλικιωμένων που έχει δύο άξονες: Την άμεση κρατική μέριμνα με ειδικά προνοιακά προγράμματα και την κρατική εγγύηση μιας ιδιαίτερα προσιπής και αποτελεσματικής ιδιωτικής επιχειρηματικής δράσης. Σύμφωνα με το άρθρο 1 και 2 παρ. 1 Ν. Δ. 162/73, αλλά και τις σύγχρονες τάσεις, ο πρώτος άξονας περιλαμβάνει τις εξής κρατικές υπηρεσίες: 1) Φροντίδες υποστήριξης με υλική ή άλλη βοήθεια για την παραμονή των ηλικιωμένων στο σπίτι και 2) φροντίδες ιδρυματικής περίθαλψης για μη αυτοεξυπηρετούμενους ηλικιωμένους. Ο δεύτερος άξονας, που προηγήθηκε χρονικά και επηρεάζει περισσότερο από το 80% των θέσεων περίθαλψης ηλικιωμένων, διακρίνεται σε δύο μερικότερες εγγυήσεις: 1) Εξασφάλιση των όρων ίδρυσης λειτουργίας ιδιωτικών κερδοσκοπικών επιχειρήσεων για την περίθαλψη ηλικιωμένων, σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2 επ. Ν. Δ. 1118/72, όπως αντικ. από το άρθρο 1 Ν. 877/79 και 2) Καθορισμό των προϋποθέσεων και όρων λειτουργίας ιδιωτικών Οίκων Ευγηρίας και Θεραπευτηρίων Χρονίων Παθήσεων που δεν έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τα άρθρα 1 επ. Π. Δ. 631/74, κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 8 Ν. Δ. 162/73.

5) Πόσο εφικτή είναι η τυποποίηση και η αξιολόγηση των κοινωνικών υπηρεσιών, ώστε να προετοιμαστεί η κανονιστική τους ρύθμιση; (Χ. Βάγια)

Προϋπόθεση της νομικής προστασίας είναι ο αφηρημένος και τυποποιημένος χαρακτήρας της υπηρεσίας. Τούτο όμως δεν είναι καθόλου εύκολο στην περίπτωση των προσωπικών υπηρεσιών, επειδή ουσιαστικά πρόκειται για αξιολόγηση ή καλύτερα μέτρηση της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας της προσωπικής υπηρεσίας (του κοινωνικού προϊόντος).

Η τυποποίηση γίνεται με σταθμιστά και υπολογίσιμα μέσα. Όταν όμως πρόκειται για την αποτίμηση της επαγγελματικής παρέμβασης του κοινωνικού λειτουργού ή μιας επιστημονικής ομάδας που εργάζεται με φτωχούς ή αποξενωμένους ηλικιωμένους τα κριτήρια μέτρησης της ποιότητας του έργου δύσκολα προσδιορίζονται και ακόμη πιο δύσκολα αξιολογούνται. (accountability).

Φυσικά αυτό δεν σημαίνει, ότι οι κοινωνικές υπηρεσίες πρέπει ν' αποφεύγουν την αξιολόγηση. Αντίθετα, είναι ο μόνος τρόπος για να αποδείξουν στους αποφασίζοντες την εξοικονόμηση των πόρων, την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων και την επάρκεια της κοινωνικής πολιτικής τους και των προγραμμάτων που την υλοποιούν.

Το θέμα όμως της τυποποίησης και αξιολόγησης παραμένει ακανθώδες και για τον νομοθέτη. Ο τελευταίος πρέπει να πάρει μια κοινωνικοπολιτική απόφαση σχετικά με τούτο το ζήτημα για να την διαμορφώσει σε κανόνα δικαίου. Εδώ ίσως μπορούν να συμβάλλουν και οι κοινωνικοί λειτουργοί βοηθώντας στην εξειδίκευση των αορίστων εννοιών δικαίου με αξιολογικό περιεχόμενο.

6) Ποια είναι τα διλήμματα που αντιμετωπίζει ο κοινωνικός λειτουργός απέναντι στην κανονιστικά διαμορφωμένη οργάνωση του προνοιακού φορέα; (Χ. Βάγια)

Συχνά προβάλλει το ερώτημα στους κοινωνικούς λειτουργούς, πόσο ελεύθερος είναι να υπερασπίσει τα κοινωνικά δικαιώματα των ηλικιωμένων και γενικά του πολίτη;

Μια πηγή δυσκολιών είναι η κανονιστική οργάνωση και οι δεσμεύσεις της υπηρεσίας στην οποία εργάζεται. Για παράδειγμα, οι περιορισμοί που απορρέουν από τον δημοσιο-υπαλληλικό κώδικα, αλλά

και οι διαφωνίες που πηγάζουν από την διαφορετική αντίληψη του επαγγελματικού του ρόλου και της αποστολής του στην προάσπιση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η σύγκρουση αξιών είναι μια καθημερινή πραγματικότητα για τον κοινωνικό λειτουργό, που συχνά την ζει ως μέλος του προσωπικού μιας κοινωνικής οργάνωσης. Όταν τα συμφέροντα του ηλικιωμένου πελάτη του συγκρούονται με τους σκοπούς της υπηρεσίας του, τότε βρίσκεται ο ίδιος σε δίλημμα, ποιον να υπηρετήσει;

Στην πρακτική της Κοινωνικής Εργασίας χρησιμοποιείται η μεθοδολογική προσέγγιση της Κοινωνικής Δράσης, όταν υπάρχει αδιαφορία ή άρνηση να ικανοποιηθούν ακάλυπτες ανάγκες για μερίδα του πληθυσμού και μάλιστα αυτών που έχουν μειωμένα ή και ανύπαρκτη ισχύ επιρροής των πραγμάτων.

Ο κοινωνικός λειτουργός χρειάζεται τότε να αποκαλύψει τα αίτια και τα υπεύθυνα κέντρα ισχύος, να κινήσει το ενδιαφέρον για κοινωνική δικαιοσύνη, ν' αντιπαχθεί σε συγκεκριμένα κοινωνικά ή οικονομικά ζητήματα που εμποδίζουν την προσιτότητα και την χρήση των υπηρεσιών από τους ηλικιωμένους.

Προβάλλει έντονο το δίλημμα για τη στάση που θα κρατήσει και για το προσωπικό ή κοινωνικό κόστος που θα απαιτηθεί, όταν πάρει την τελική απόφαση να σταθεί πλάϊ στον αδικούμενο ηλικιωμένο.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι μία από τις περισσότερο αμφισβητούμενες νομικές έννοιες. Αυτή η ασάφεια ευθύνεται για σειρά παρερμηνειών, αντιρρήσεων και παραβιάσεων. Η Κοινωνική Εργασία έχει παλιούς και στενούς δεσμούς, μ' ένα ρευστό αντικείμενο, αυτό της προάσπισης του Δικαιώματος για Πρόνοια.

Πώς ν' αποφύγει λοιπόν ο κοινωνικός λειτουργός τα διλήμματα;

7) Αναγνωρίζοντας ένα δικαίωμα για κοινωνική πρόνοια των ηλικιωμένων, αυτό θα είχε ουσιαστική ή τυπική μόνο αγωγιμότητα; (Κ. Κρεμαλής)

Η κοινωνική πρόνοια γίνεται πιο αποτελεσματική, όταν μπορούν να κατοχυρωθούν και ατομικά έννομα συμφέροντα χωρίς να καταφεύγουμε υποχρεωτικά στην επίκληση ενός γενικότερου, κοινωνικού ή δημόσιου συμφέροντος. Η ιδιότητα δηλαδή του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου δεν αποτελεί το ιδεώδες σημείο αναφοράς, για να βελτιωθεί η νομική προστασία αυτών που καταφεύγουν στις προνοιακές υπηρεσίες. Τυπικά μάλιστα η αποδοχή ενός γνήσιου δικαιώματος για κοινωνική πρόνοια έχει νόημα, μόνο στις περιπτώσεις που το συμφέρον του ιδιώτη διαφοροποιείται ή συγκρούεται με το δημόσιο συμφέρον και τα γενικότερα συμφέροντα που εκπροσωπεί ο προνοιακός φορέας. Η συνήθης πάντως εξάρτηση των αμφισβητούμενων κοινωνικών υπηρεσιών από επιστημονικές κρίσεις της διοίκησης ή των ελεύθερων επαγγελματιών εμποδίζει ουσιαστικά την αγωγιμότητα ενός προνοιακού δικαιώματος. Μόνο με ενίσχυση του δικαστικού ελέγχου, μ' ένα σαφέστατο προσδιορισμό των προϋποθέσεων κοινωνικών παροχών προς τους ηλικιωμένους, θα αποφεύγονταν η υπερβολική διόγκωση της κοινωνικής διοίκησης ή της επαγγελματικής αυθεντίας. Δημιουργούνται έτσι περισσότερες εγγυήσεις για την αγωγιμότητα των (νομοθετικά ή κανονιστικά) εξειδικευμένων προνοιακών δικαιωμάτων.

Η αγωγιμότητα δεν αποτελεί, όπως θεωρείται, συστατικό στοιχείο, αλλά εξωτερικό παράγοντα

ενδεικτικό της δεσμευτικότητας ενός δικαιώματος. Η αγωγιμότητα δηλαδή δεν είναι απαραίτητο γνώρισμα του δικαιώματος προστασίας των ηλικιωμένων, αλλά αντίστροφα η ύπαρξη ενός δημόσιου ή ιδιωτικού δικαιώματος αποτελεί προϋπόθεση για το παραδεκτό της έννομης προστασίας. Η άποψη αυτή αποχωρίζει σωστά το στάδιο της θεμελίωσης από το στάδιο της άσκησης του προνοιακού δικαιώματος. Η εξουσία του ηλικιωμένου να προκαλέσει δικαστικό έλεγχο της κοινωνικής διοίκησης απορρέει από ειδικές ρυθμίσεις δικονομικού δικαίου. Δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με την εξουσία του να απαιτήσει μια εξειδικευμένη προνοιακή προστασία. Η τελευταία λογικά προϋπάρχει και θεμελιώνεται σε κανόνες ουσιαστικού δικαίου.

Η έκταση της αγωγιμότητας επηρεάζεται από τις ουσιαστικές προϋποθέσεις ενός γνήσιου προνοιακού δικαιώματος ενός ηλικιωμένου, ώστε ο δικαστικός έλεγχος να είναι ουσιαστικός ή απλώς ακυρωτικός. Γενικότερα, η αγωγιμότητα του δημόσιου προνοιακού δικαιώματος μας δημιουργεί σοβαρές επιφυλάξεις, καθώς η κοινωνική διοίκηση μπορεί – περισσότερο ίσως από κάθε άλλη – να προβάλλει πειστικά λόγους οργανωτικής, επιστημονικής ή άλλης σκοπιμότητας, δικαιολογώντας έτσι καθυστερήσεις, πλημμελείς ή και αρνήσεις κοινωνικών υπηρεσιών.

Παρ' όλα αυτά, δεν φαίνεται να συντελείται μια *in abstracto* παραβίαση του άρθρου 20 παρ. 1 Συντ., που κατοχυρώνει το δικαίωμα δικαστικής προστασίας για κάθε άτομο. Μπορεί η αγωγιμότητα του δικαιώματος για κοινωνική πρόνοια να βρίσκεται σε εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο, αλλά τυπικά υπάρχει πάντα η δυνατότητα δικαστικού ελέγχου της κοινωνικής διοίκησης. Το προηγούμενο άρθρο εμποδίζει κυρίως το νομοθέτη να θεσπίσει προϋποθέσεις, οι οποίες θα ισοδυναμούσαν με κατάλυση του δικαιώματος για παροχή έννομης προστασίας. Εδώ απλώς παρεμποδίζεται η άσκηση ενός δικαιώματος από εξωνομικούς παράγοντες, που δυσχεραίνουν το σχηματισμό δικανικής κρίσης.

Προτεινόμενη βιβλιογραφία

1. Βάγια, Χριστίνα (1988). Αξιολόγηση Προγραμμάτων: Απαραίτητη διαδικασία για τη βιωσιμότητα της Εθνικής και Κοινοτικής Κοινωνικής Πολιτικής. ΕΚΛΟΓΗ (τ. 79, σελ. 239).
2. Data Protection and Personal Information: A Code of Practice for Social Services (1986). LAMSAC, London.
3. Korschner, Paul ed. (1976). Advocacy and Age: Issues, Experiences, Strategies. Un. of S. California Press / Los Angeles.
4. Κρεμαλής, Κωνσταντίνος (1984). Σύνθεση Παροχές Κοινωνικής Ασφάλειας, Αθήνα του ιδίου. Δίκαιο Κοινωνικών Ασφαλίσεων, (1985) εκδ. Αντ. Σάκκουλα - Αθήνα του ιδίου. Το δικαίωμα για Προστασία της Υγείας, (1987) - Αθήνα του ιδίου. Το δικαίωμα του Ατόμου για Κοινωνική Πρόνοια, (1991). Αθήνα.
5. Lasey, Ron (1987). Τα ανθρώπινα Δικαιώματα στην Κοινωνική Εργασία. ΕΚΛΟΓΗ (τ. 75, σελ. 163).
6. Meyer, Carol (1983). Τι μας κάνει Κοινωνικούς Λειτουργούς. ΕΚΛΟΓΗ (τ. 61, σελ. 51).